

Ольга МАРТИНЮК

“НАСТРІЙ ВИБОРЦІВ СПОКІЙНИЙ, ШКІДЛИВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕ ВИЯВЛЕНО”: ВИБОРИ В ІV ДЕРЖАВНУ ДУМУ НА МАТЕРІАЛАХ ЖАНДАРМСЬКИХ ТА АДМІНІСТРАТИВНИХ ЗВІТІВ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА

Проаналізовано комплекс явищ, пов’язаних із проведенням у 1912 р. виборів до ІV Державної думи Російської імперії в Київській, Волинській та Подільській губерніях, зокрема виборчі стратегії основних провладних й опозиційних політичних сил, електоральну поведінку виборців різних курій, ставлення до виборів міських і провінційних виборців, практику проведення зібрань та втручання адміністрації. Відзначено, що для виборів 1912 р. була характерна поляризація політичних сил на два блоки – “патріотичний” та “прогресивний”, внаслідок чого перший здобув 40 депутатських місць, а другий – лише 1.

Ключові слова: вибори, практика демократії, прогресивний і патріотичний блоки, провінційний і міський електорат, жандармські звіти.

Вибори до ІV Державної думи Російської імперії в 1912 р. стали кульмінацією безперервного електорального змагання, що тривало після революції 1905 р. Відбулася консолідація низки політичних груп, які раніше виступали більш-менш самостійно, а відтак чітко розділилися на два блоки – прогресивний (об’єднував лівих і лібералів) та патріотичний (входили російські націоналісти, праві та монархісти). Майже абсолютну перемогу в Київському генерал-губернаторстві здобув останній. Із 13 прохідних місць по кожній з губерній від Волинської в Думу пройшло 12 правих і 1 російський націоналіст, у Подільській та Київській губерніях усі прохідні 13 кандидатів були націоналістами, 2 місця від прямих виборів по Києву розділилися між російським націоналістом та конституційним демократом¹. Усі кандидати, крім останнього, разом з іншими правими та російськими націоналістами становили провладну більшість у ІV Державній думі. У жодному іншому регіоні не було такої високої концентрації російських правих та націоналістичних депутатів, і жоден із новообраних членів Держдуми від Київського генерал-губернаторства не був іногородцем, прихильником українського руху чи робітником.

У радянській історіографії питанню проведення виборів не приділяли багато уваги – вказували на тиск імперської адміністрації, штучний і підлаштований

¹ *Бойович М.* Члены Государственной Думы: портреты и биографии: четвертый созыв 1912–1917 г. / М. Бойович. – Санкт-Петербург: изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1913. – С. 40–53, 117–132, 236–249.

під провладну партію виборчий закон, а також використання духовенства для забезпечення вигідних владі результатів виборів². Увага до інституту виборів у Державну думу значно зросла в останні десятиліття – виявився інтерес, зокрема, до суб’єктивності сприйняття виборчого процесу виборцями та кандидатами³, а також до регіональних особливостей проведення виборчих кампаній⁴. Досить значну увагу в українській історіографії було приділено опозиційним партіям, політичним групам, що об’єднувалися навколо інтересів певної національності, та, зокрема, українському колу в I та II Думах⁵. Проте сам процес виборів та електоральні практики й стратегії в них різних партій, серед них правих і консервативних російських, наразі не набули комплексного вивчення серед українських істориків. Особливий інтерес у цьому контексті може представляти виборчий процес у Київському генерал-губернаторстві – регіоні з етнічно змішаним населенням, складними нашаруваннями політичних традицій з попередніх періодів і вкрай непростими відносинами між місцевими громадами й імперською владою.

У статті мовитиметься про передвиборчі кампанії патріотичного та прогресивного блоків, а також вплив місцевої влади на перебіг виборів. Більшість використаних джерел – малодосліджені та вперше використані архівні матеріали з листування між різними урядовцями Міністерства внутрішніх справ, Київським,

² Аврех А. Царизм и IV Дума, 1912–1914 гг. / А. Аврех. – Москва: “Наука,” 1981. – С. 20–30; Дякин В. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: разложение третье июньской системы / В. Дякин. – Москва: Наука, 1988. – С. 38–58; Черменский Е. Выборы в IV Государственную Думу / Е. Черменский // Вопросы истории. – 1947. – № 4. – С. 21–40. Попик В. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу / В. Попик. – Киев, 1989. – 100 с.

³ Веденеев Ю. Российское общество и выборы в воспоминаниях современников: опыт переосмысления исторической памяти // Ю. Веденеев, И. Зайцев и др. // Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников, взгляды исследователей XIX–начала XX вв. – Москва, 2001. – С. 5–35.

⁴ Липатова О. Избирательные кампании в I–IV Государственные Думы Российской империи: На материалах Владимирской губернии: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Отечественная история” / О. Липатова. – Москва, 2005. – С. 1–29; Синяева Н. Правовые основы и практика выборов в государственную думу российской империи на региональном уровне (на примере нижегородской губернии): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / Н. Синяева. – Мытищи, 2010. – С. 1–32; Глушковецкий А. Організація виборів до I Державної Думи у Подільській губернії: загальноімперські тенденції та регіональна специфіка / А. Глушковецкий. Зб. наук. праць “Політологічні студії”. – 2011. – Вип. 2. – С. 91–104; Його ж. Адміністративний ресурс на виборах до II Державної Думи Російської імперії (на прикладі Подільської губернії) / А. Глушковецкий. Зб. наук. праць “Політологічні студії”. – 2010. – Вип. 1. – С. 132–145; Милько В. Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917 рр.) / В. Милько // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 162–174; Його ж. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі I–IV Державних дум Російської імперії (1906–1917 рр.): історіографічний аналіз / В. Милько // Там само. – 2012. – № 1. – С. 153–170.

⁵ Бурда І. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Київ, 2004; Кannelер А. Національний рух у Росії та Галичині: спроба порівняння / А. Каппелер // Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність: [зб. наук. праць / гол. ред. Я. Ісаєвич]. – Київ: Наукова думка, 1992. – Вип. 1. – С. 110–113; Andriewsky O. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904–1912. Unpublished Ph. D. Dissertation. Harvard University.

Волинським та Подільським генерал-губернатором, трьома губернаторами регіону, начальниками жандармських управлінь, повітовими урядниками та поліцеймейстерами про настрої населення перед виборами⁶. Загалом ці матеріали підтверджують уявлення, що патріотичний блок підтримувала влада. Місцева адміністрація задалегідь збирала інформацію по кожному повіту про настрої серед населення, аналізувала можливість використання виборчого закону в кожній місцевості, продумувала можливих кандидатів у Думу, проводила мобілізацію та агітацію духовенства на виборчу кампанію й уважно обговорювала всі можливості з Міністерством внутрішніх справ. Останнє виділяло на передвиборчу діяльність духовенства та видання патріотичних газет субсидії, частина з яких переходила згодом місцевим чиновникам⁷.

Жандармські звіти – це цінне джерело вивчення опозиції та низових демократичних процесів, позаяк нагляд і контроль за опозиційними процесами був ретельним й добре задокументованим. Випадки закриття поліцеймейстерами зібрань, розгону стихійних мітингів, арештів та конфіскацій нелегальної літератури ретельно фіксували й описували. Також жандармські та адміністративні документи дають змогу побачити боротьбу в межах самого патріотичного блоку, місцевої влади й духовенства, чиє середовище було далеко не безконфліктним й однорідним. І якщо, наприклад, прогресистська преса повідомляла про утиски адміністрації, то внутрішні адміністративні джерела часто свідчать про різні позиції урядовців щодо тих чи тих дій, де більшість могла стояти на стороні прогресистів.

Врешті, жандармські й адміністративні звіти свідчать про розуміння громадянських процесів місцевими урядниками. Терміни “адміністративний ресурс”, “тиск на опозицію” чи “протиправні дії” відсутні в рапортах, натомість у них відчитувалося прагнення навести порядок і викоринити серед населення шкідливі революційні ідеї. Провладні групи правих та націоналістів вони розглядали як правильні, корисні й бажані для суспільства елементи, на відміну від руйнівних революціонерів-іногородців. В умовах нововведення інституту виборів у суспільстві, яке багато в чому залишалося патріархальним та обцинним, навряд чи жандармські урядники вважали анонімність, невтручання у перебіг виборів збоку Церкви та влади, прозорість і відкритість виборчих списків неодмінними атрибутами виборів.

Для передачі позицій авторів звітів у роботі частково використовуватиму цитати й термінологію джерел. Наприклад, терміни “малорос” та “українофіл” подаватиму без зміни на позначення “українець” та “український”. Хоча спосіб, в який автори звітів класифікували населення й позначали його етнічну та соціальну належність, міг бути довільним або й упередженим, у цій роботі збережено

⁶ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України). – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 1. – Спр. 2648 (Переписка с киевским губернатором и уездными исправниками о наблюдении за подготовкой разных политических партий и населения Киевской губернии к выборам в IV Государственную Думу. 10 дек. 1910 – 20 дек. 1912). – 451 арк.; ЦДА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 642. – № 494 (Дело с совершенно секретной перепиской по выборам в 4-ю Государственную Думу). – 52 арк.; ЦДА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 642. – Спр. 496 (Дело с совершенно секретною перепискою по выборам в 4-ю Государственную Думу начато 11 сентября 1912 года кончено 22 ноября 1913 года). – 45 арк.

⁷ ЦДА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 21–58.

відповідність цих категорій задля кращого відтворення світобачення урядників та історичного контексту загалом.

Цікавий підхід до вивчення виборів застосувала дослідниця Маргарет Андерсен, авторка книги “Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany”. В її баченні, вибори роблять видимими відмінності між політичними поглядами в межах однієї політичної системи і є “моральним аналогом” громадянської війни. Вибори – це можливість нейтралізувати ворожість у суспільстві в ненасильницький спосіб⁸. Вони легітимізують систему влади, яка робить їх проведення можливими, а участь у них опозиції легітимізує її в системі влади. Практика виборів – із промовами, з’їздами, громадськими зібраннями, прокламаціями, брошурами та самими ритуалами проведення виборів – найближчий і найбезпосередніший вияв існування вищого виборного органу для пересічних людей. Практика їх проведення – ознака низової демократії, навіть якщо вона здійснюється в рамках абсолютистського політичного режиму⁹.

На відміну від виборів у Німеччині, де з 1867 р. право голосу мали всі громадяни чоловічої статі, і на відміну від Австро-Угорської монархії, де прямі вибори для чоловіків були запроваджені в 1907 р., що, зокрема, мало прямі політичні й соціальні наслідки для сусідньої з Київським генерал-губернаторством Галичини¹⁰, вибори в Російській імперії від їх запровадження в 1905 р. відбувалися за куріальною і непрямую системою. На основі майнового цензу спочатку визначалися списки виборців (*избиратели*), потім виборці з-поміж себе визначали виборщиків (*выборщики*) на з’їздах своїх курій – волосній (селянській), землевласницькій, робітничій, 1-й міській (вищий майновий ценз) і 2-й міській (нижчий майновий ценз). Іноді (наприклад, по волосній курії) з’їзди відбувалися в декілька етапів. У межах однієї курії могли існувати різні відділення – до прикладу дрібних землевласників і настоятелів церков, великих землевласників. В етнічно змішаних місцевостях, серед яких чимало містечок Волині й Поділля, вибори по міській курії ділилися на національні відділення (“русское” і “нерусское”). Після визначення виборщиків від різних курій усі вони збиралися на губернський виборчий з’їзд, де остаточно з-поміж себе вибирали членів Думи. Фактично, це був кульмінаційний момент для досягнення електорального успіху, – якщо вдавалося сформувавши на губернському з’їзді більшість, то далі вона могла обрати до Думи всіх кандидатів від губернії лише з-поміж себе¹¹.

Саме таким був випадок із російськими націоналістами та правими на виборах до IV Держдуми. Вони здобули майже цілковиту підтримку серед виборців по волосній

⁸ Anderson M. Practicing Democracy: Elections and Political Culture in Imperial Germany / Margaret Anderson. – Princeton: Princeton University Press, 2000. – С. 12–13.

⁹ Там само. – С. 11–12.

¹⁰ Про вибори та електоральні стратегії в Галичині див.: Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. / О. Аркуша. – Львів, 1996. – 173 с.; *Ї ж.* Вибори до Галицького Сейму 1901 року: до проблеми політичної модернізації українського суспільства Галичини / О. Аркуша // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38; Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ століття: (1902–1914) / Ю. Михальський. – Львів: Каменяр, 2002. – 166 с.; Чуйко І. Роль Є. Олесницького у реформуванні виборчої системи / І. Чуйко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2011. – № 2. – С. 123–127.

¹¹ Веденев Ю. Российское общество... – С. 5–35.

і землевласницькій куріях, у містах – частковий успіх. Робітничка ж курія дала кандидатів лівого спрямування. Але у зв'язку з асиметріями виборчого закону, цього було достатньо для забезпечення більшості на губернських з'їздах. Наприклад, у Волинській губернії на з'їзді із 196 виборщиків 115 голосували за патріотичний блок – із них 69 селян, 20 великих землевласників, 13 дрібних землевласників і 13 священників. Решта – 81 виборщик від опозиції: 40 містян, 2 робітники та 3 росіян-землевласників, які представляли крайні ліві партії, 27 польських поміщиків – прогресистів-автономістів, 2 землевласників-росіян від партії мирного оновлення та 7 чеських і німецьких колоністів опозиційного налаштування без підтримки жодної партії¹².

Вплив на виборців у провінційних містах та Києві був найважчим для консерваторів – висока грамотність населення, доступність великої кількості газет різного політичного спектру, етнічне та класове різноманіття, політизованість і прагнення радикальних суспільних змін особливо загострювали передвиборчу боротьбу в містах. Саме той факт, що єдиний серед 41 кандидата краю від прогресистів був обраний у другій (нижчій за майновим цензом) курії Києва, прогресивний блок трактував як велику перемогу опозиції, бо це був найбільш політично свідомий і стійкий електорат.

Вибори у провінції: стратегії націоналістів і правих

Відносно стабільну кількість виборців російські націоналісти та праві мали серед вищої категорії землевласників, також вони становили значну частку обраних до Думи членів: від Київської губернії Корнилій Сувчинський, Микола Чихачов, Федір Безак, Сергій Богданов, барон Штейгер; із Подільської – Петро Балашов, Олександр Гіжицький, Микола Можайський, Дмитро Чихачов; з Волинської – Георгій Рейн та Віталій Шульгин. Це були відомі особи як на місцевому, так і на державному рівні, зразкові господарники, що запровадили модерні способи аграрного виробітку, і майже всі належали до членів Київського клубу російських націоналістів¹³.

На цьому рівні перед націоналістами стояло завдання не допустити домінування польських землевласників, які чисельно, економічно і культурно переважали в Південно-Західному краї. У Волинській губернії, для прикладу, до губернських зібрань із великих землевласників пройшло 27 поляків та 19 росіян¹⁴. З часу розпуску I Думи регулярно виникали ідеї про можливу співпрацю російських і польських поміщиків на основі захисту класових інтересів, і остання така надійшла від Дубенського повітового маршалка дворянства Прибильського в 1912 р. Він обговорював із міністром та заступником міністра внутрішніх справ можливість створення нової більшості в Південно-Західному краї, яка б об'єднувала російських

¹² ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 658. – Спр. 95 г (ч. 5) (Дело о выборах в Государственную Думу. 14 Января 1907 г. – 11 Сентября 1911 г.). – 35 арк. – Арк. 24 зв.

¹³ *Edelman R. Gentry Politics on the Eve of Russian Revolution / Robert Edelman.* – New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1980. – С. 2–6, 166–196; ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 637. – № 545 Киевский, Подольский и Волинский генерал-губернатор. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения. 1907. – С. 31–33.

¹⁴ ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 658. – Спр. 95 г (ч. 5) (Дело о выборах в Государственную Думу. 14 Января 1907 г. – 11 Сентября 1911 г.). – Арк. 20; Там само. – 24 зв.

і польських поміщиків, а також чеських колоністів¹⁵. Утім цю ідею не було підтримано – за шість місяців до виборів Київський генерал-губернатор попросив Волинського губернатора пояснити Прибильському, що російські поміщики мають співпрацювати з православним духовенством, а не об’єднуватися з іноземцями¹⁶.

Саме православне духовенство забезпечило переважання правих та націоналістів у землевласницькій курії над польськими поміщиками – останні навіть не прийшли під кінець на губерньське виборче зібрання через очевидну відсутність можливості провести бодай одного кандидата-поляка. Навіть якщо священники мали дуже малі наділи, вони числилися в землевласницькій курії по відділенню дрібних землевласників і цим суттєво збільшували в ній “російський елемент”. Висока явка священників і їх підтримка правих та націоналістів була результатом широкої агітації й тиску на духовенство з боку адміністрації. За дев’ять місяців до виборів київський губернатор Олексій Гірс вислав циркулярного листа всім начальникам поліції з розпорядженням встановити якнайретельніше стеження за діяльністю духовенства у зв’язку з виборами і подати списки священників та настоятелів молитовних домів, вороже налаштованих до поміщиків і які планували голосувати за лівих¹⁷. Окрім останніх, під тиск начальства потрапляла також чимала кількість священників – прихильників українського руху та таких, котрі з етичних міркувань не хотіли втягуватися у виборчу політику¹⁸.

Духovenство зіграло свою значну роль на виборах у II, III та IV Державні думи не тільки через власні голоси, подані як від дрібних землевласників, а й через великий вплив на селян. Згідно з одним з опитувань, проведеним серед селянства в 1909 р. про їхнє ставлення до III Державної думи, вони не бачили різниці між фракціями, не знали особисто кандидатів від своєї губернії, діяльністю Думи практично не цікавилися, інформацію про політичне життя одержували усно від селян, які виписували газети, однак хотіли збільшення своїх земельних наділів і вважали заробітну платню депутатів Думи непомірно високою. При цьому місцеві священники мали для них великий авторитет і, здебільшого, були одними з небагатьох грамотних людей на селі. Часто саме вони і виписували газети, з яких можна було довідатися про політику Думи, відтак слугували рупорами політичної інформації та формування громадської думки на селі¹⁹. На прохання адміністрації і правих партій вони безпосередньо перед виборами проводили розмови на політичні теми з виборцями після недільних служб, правили молебні перед виборчими з’їздами на всіх етапах виборів, зверталися до виборців із напутнім словом (часто говорячи, що треба послати в Думу “хорошу людину, яка б вірно служила царю і народу”) – все це не вважалося порушенням чи використанням адміністративного

¹⁵ ЦДІА України. – Ф. 442 – Оп. 642. – № 494. – Арк. 1–12.

¹⁶ Там само. – Арк. 11–12.

¹⁷ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Стр. 2648. – Арк. 25.

¹⁸ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 7.

¹⁹ ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора). – Оп. 637. – № 545 Киевский, Подольский и Волынский генерал-губернатор. Материалы подготовки уездных съездов по выборам в земские учреждения. 1907. – Арк. 83–84; ЦДІА України. – Ф. 313 (Катеринославське губерньське жандармське управління). – Оп. 2. – Стр. 1715 (Списки избирателей и лиц избранных в ЗГД от Екатеринославской губернии, донесения и переписка с помощниками начальника ЕГЖУ в уездах с приставами об отношении РСДРП, других партий и крестьян к выборам. 13 августа 1907 г. – 24 января 1909 г.). – Арк. 42–67.

ресурсу, а радше природнім єднанням народу з його духовними наставниками й опосередковано із царем²⁰.

У жандармських звітах про настрої населення серед “народних мас” майже завжди вказувалося на їх індиферентне ставлення до виборів у Державну думу. Була поширена думка, що через інертність і неосвіченість селяни легко піддаються впливу будь-якої партійної політики²¹. Тому стратегією правих й націоналістів, а також адміністрації, було не допустити можливостей лівої агітації серед селян й не втратити тих виборців, що проголосували за них у III Держдуму. Така загроза існувала через конфлікт між двома міцними і чітко вираженими установками селян – прагненням отримати поміщицьку землю і залишатися вірними царю. Перед виборами в IV Думу ця конфліктність увиразнилася, наприклад, у тому, що велика частина членів правої організації – Союзу російського народу – почала агітувати проти поміщиків, чим у певний момент поставила під питання можливість патріотичного електорального блоку взагалі²². Також для націоналістів було важливо, щоб їхні виборщики – тобто ті, кого з-поміж себе обрали селяни на перших з’їздах і хто потенційно міг стати членом Думи – були авторитетними і благочестивими людьми, справжніми місцевими лідерами. Якщо на виборах до II Думи жандармські звіти вказували на невідготовленість до громадської діяльності й низький освітній рівень селян-виборщиків, то вже перед виборами до IV Думи сформувався контингент ідейних правих, політично обізнаних і підготованих до громадської роботи виборщиків-селян²³.

Кількість місць від кожної губернії, яка відводилася духовенству і селянам, була предметом постійних торгів у патріотичному таборі. Хоча духовенство відіграло основну роль у забезпеченні електорального успіху, його присутність у думських лавах не завжди була бажаною. Київський генерал-губернатор і міністр внутрішніх справ погоджувались, що збільшення кількості духовенства в Державній думі “дало бы возможность духовенству использовать свое преобладание не на пользу государственных, а лишь классовых интересов”²⁴. Не відомо, чи це було наслідком такої позиції влади, але напередодні виборів духовенство висловилося щодо зменшення кількості своїх членів у Думі до трьох від губернії, мовляв, краще, якщо духовні справи відстоюватимуть світські особи²⁵. Фактично ж обраних до Думи духовних осіб було по троє від Київської і Волинської губерній і четверо від Подільської. Селян – один від Київської, п’ять від Волинської і двоє від Подільської²⁶.

Міста як осередки опозиції

Якщо націоналісти у своїй риторичі ставили в пріоритет захист простого народу, православних і селян проти засилля іногородців та збідніння внаслідок нерівномірностей економічного розвитку, то міста в їхній риторичі уособлювали

²⁰ Сборник клуба русских националистов / [ред. Е. Дворжицкий]. – Київ: Типографія т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1913. – Вип. 4–5. – С. 115, 122–123.

²¹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 63–66, 68–69, 73, 77.

²² ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 1–12, 20; Там само. – Оп. 658. – Спр. 95 г (ч. 5). – 13 зв.

²³ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 282, 403–404, 327.

²⁴ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 22.

²⁵ Там само; Сборник клуба... – С. 123.

²⁶ Бойович М. Члены Государственной Думы...

хвороби того часу – домінування космополітичної секулярної культури, біржовий ажіотаж і нечесну торгівлю, революційні настрої та студентську анархію. Знайти електоральну підтримку російські націоналісти мали шанси тільки серед православного населення міст, а в багатьох містечках Волині, Поділля і Київщини це була менша частина населення відносно великої кількості євреїв та поляків. Останні навряд чи подали за патріотичний блок бодай один голос. Позаяк у III Держдумі націоналісти провели низку антипольських проєктів, тоді як у Києві тривав скандал, пов’язаний із справою Бейліса, де патріотичний блок був безпосередньо причетний до спалахів антисемітизму.

Порівняно з попередніми виборами націоналісти одержали певні переваги через зміни до виборчого закону. На основі роз’яснень положень про вибори багатьох євреїв позбавлялися виборчих прав, відтак частка “православного” електорату збільшилася. Це також призвело до послаблення мотивації в єврейського і польського населення брати активну участь у виборчих перегонах. Такий настрій часто фіксували повітові урядники в контраст із попередніми виборами, коли єврейське населення містечок першим серед інших мобілізувалося й обирало з-поміж себе кандидатів, переважно лівого і ліберального спрямування²⁷. Зате проти націоналістів зіграло те, що перед виборами до IV Державної думи з’явилася дуже велика кількість дешевих, популярних і серед них провінційних газет чітко прогресистського спрямування, що склали конкуренцію старим “великогабаритним” органам прямих. Такі газети, як “Последние новости”, “Вольнь”, “Юго-Западная Вольнь”, “Южная молва”, “Жизнь Волыни”, “Волынская мысль”, “Волынская почта”, “Провинциальный голос”, “Копейка” часто були провінційними комерційними проєктами й водночас рупорами опозиційної агітації серед міського населення.

У жандармських звітах табір прогресистів ототожнювався з євреями. Автори цих звітів практично не розуміли, що контингент євреїв, який долучався до передвиборчої боротьби, складався з меншинної групи молодого освіченого в дусі просвітництва й асимільованого в секулярну російську культуру покоління, яке часто перебувало в конфлікті з єврейськими общинними цінностями та старшим поколінням. Так само в жандармських звітах відсутнє визнання того, що у прогресивному таборі були групи далеко не тільки євреїв. У них часто згадують поляків, росіян та малоросів, що брали участь у виборах від прогресистів, однак майже завжди їх характеризують як таких, що потрапили під єврейський вплив²⁸.

Самі ж єврейські виборці у зв’язку з урізанням їх виборчих прав, посиленням тиску адміністрації та антисемітських заходів, балотувалися у значно меншій кількості, ніж на попередніх виборах, й часто компромісними кандидатами прогресивного блоку були росіяни, які захищали ідею рівноправності євреїв та національного самовизначення. Подібну тактику євреїв-прогресистів чітко бачимо з інтерв’ю для газети “Южная молва” з євреєм-прогресистом, уманським

²⁷ ЦДДА України. – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 1. – Спр. 2648 (Переписка с Департаментом полиции, начальником Киевского охранного отделения и другими учреждениями о выборах во II Государственную Думу. Списки депутатов во II Государственную Думу от Киевской губернии и выборщиков по уездам Киевской губернии. Копии писем, полученных агентурным путем, о подготовке разных политических организаций к выборам во II Государственную Думу. 1906 г.). – Арк. 47–48, 98–99, 294, 420–421.

²⁸ Там само. – Арк. 209, 362.

виборщиком О. М. Шапіро [його повне ім'я відомо лише з інших жандармських звітів – Ошер-Іцко Мошков Шапіро – *О. М.*]:

– Каковыми, по-вашему, должны быть первые практические задачи прогрессистов?

– Забота об улучшении положения евреев, – категорически ответил нам г. Шапіро. – На мой взгляд, наиболее интенсивно и упорно может защищать интересы евреев еврей же. Поэтому я – если, конечно, буду избран – буду всеми силами стараться, чтобы в Государственную Думу прошел депутат-еврей. Я голосовал бы за еврея с истинным прогрессивным направлением, за еврея с честными общественными инстинктами.

– А как вы поступили бы в том случае, если б вам пришлось выбирать между “истинным” евреем и прогрессивным русским?

– Несомненно, отдал бы свой голос последнему. В Киеве, говорят, будут выставлены кандидатуры пом. прис. Марголина (я слышал о нем как об очень честном и истинно прогрессивном деятеле) и прис. пов. Григорович-Барского. Из этих двух кандидатов я выбрал бы первого. Но если бы мне пришлось выбирать, например, между каким-нибудь крупным финансистом-евреем и Григоровичем-Барским, я выбрал бы второго²⁹.

Важливо також, що в багатьох містечках вибори по міській курії поділялися на “русское” і “нерусское” відділення. Це давало подвійну користь націоналістам. По-перше, в містах і містечках із двома національними відділеннями гарантовано проходила частина росіян, що далеко не завжди траплялося під час виборів у I та II Думи; а по-друге, російські націоналісти і праві здобували суттєву перевагу в російській курії над прогресистами. Адже виходило, що останні не могли голосувати спільно з прогресистами неросіянами, тоді як російські націоналісти від поділу на національні відділення не втрачали голосів. Наприклад, Шапіро та його однопіддільники росіяни чи “малороси” з однаковими лівими поглядами голосували б у різних куріях, чим зменшували б шанси лівих і лібералів у російській курії. Для міських виборів це була типова картина – давати одного кандидата прогресиста і навіть відкритого революціонера, а іншого – переконаного консерватора³⁰.

Вибори по м. Києву

Якщо у провінції жандармські урядники фіксували байдужість серед населення до виборів і видиму відсутність агітації, то в Києві навпаки – відчуття соціального напруження. Вибори відбувалися в розпал справи Бейліса, через що в будь-який момент очікували нових антиєврейських погромів, в умовах суттєвого урізання виборчих прав євреїв, убивства Петра Столипіна за рік до виборів і політики вшанування його пам'яті націоналістами, робітничих заворушень у центральних губерніях, наростання студентських протестів та посилення тиску адміністрації. Оскільки вибори по м. Києву були прямі, а також був високим рівень політичної свідомості у великому місті, то це не давало патріотичному блоку шансів діяти за тими ж стратегіями, що й у провінції, – тож тут агітація російських націоналістів та правих була розгорнута як широка електоральна кампанія.

²⁹ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 428 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 306.

У першій курії, до якої належали власники нерухомості та промисловості по вищому майновому цензу, в підсумку переміг російський націоналіст, інженер-шляховик, голова київської повітової управи, земський діяч, великий капіталіст, домовласник і землевласник Всеволод Демченко із 816 голосами, відданими за нього. Йому поступився лише 60 голосами присяжний повірений Дмитро Григорович-Барський – один із лідерів київських кадетів, який виступав адвокатом у справі Бейліса. Всеволод Демченко був одним із найзагадковіших лідерів російських націоналістів – у пресі він писав лише про господарські питання на кшталт прокладання бруківки чи спорудження мостів, здобув реноме прагматичного ділка і капіталіста. У звіті директор Київського охоронного відділення писав про нього директорові Департаменту поліції: “... особенного расположения к нему избиратели не питают, но этот человек сумел себя поставить так, что многим, если не всем, он необходим”³¹.

Зовсім іншим політиком був кандидат по другій міській курії від націоналістів Анатолій Савенко, який поступився кандидатові від прогресистів Сергію Іванову з невеликою кількістю голосів – 6 244 проти 6 527³². Фактично, по найважчій для націоналістів курії виступив найсильніший їхній кандидат – 37-річний публіцист газет “Киевлянин” і “Новое время”, заступник голови Київського клубу російських націоналістів, фактичний ідеолог російського націоналізму в Південно-Західному краї й чоловік відомої оперної співачки Надії Новоспаської. Як ніхто інший, А. Савенко поєднував у текстах і власному образі російський консерватизм та ліберальні ідеї, за що його критикували як ліві, так і праві. Він був антисемітом, але не підтримував расові теорії антисемітизму: був російським націоналістом, але відкрито говорив про “малоросійське коріння” і “малоросійську культуру” як рідну; критикував і зневажав революцію, але захищав її наслідки і вбачав велике майбутнє в думській діяльності. Якщо ліві критикували і висміювали його як маріонетку царського режиму і сліпого реакціонера, то багато хто з правих вважали, що він потурає революціонерам³³. В одному з жандармських звітів про нього також сказано, що він “прекрасный оратор, но человек увлекающийся и неуравновешенный”³⁴.

Його противник по другій курії – колишній професор Київського політехнічного інституту кафедри зоології та викладач сільськогосподарських курсів Сергій Іванов – один із лідерів студентських страйків під час революції 1905 р. та засновник Товариства грамотності. У 1911 р. разом з іншими викладачами він звільнився з Політехнічного інституту з політичних причин й надалі викладав на сільськогосподарських курсах, поєднуючи наукову діяльність із членством у київському відділенні партії народної свободи (конституційні демократи)³⁵. С. Іванов навряд чи був найяскравішою особистістю табору прогресистів, швидше – компромісним варіантом – росіянин, який відстоював права національних меншин, лідер студентського руху, професіонал, кадет. Якщо А. Савенко був найбільш ліберальним кандидатом у патріотичному таборі, то С. Іванов уособлював помірковані риси лівої і ліберальної опозиції.

³¹ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 45.

³² ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 429 зв.

³³ Там само. – Арк. 418; ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярия Киевского Подольского и Волынского Генерал-Губернатора). – Оп. 641. – Спр. 706. – Арк. 15.

³⁴ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 418 зв.

³⁵ *Бойович М.* Члены Государственной Думы... – С. 118; ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 413.

Метою націоналістів і зокрема А. Савенка було перетягнути на свій бік російський середній клас – людей, що мали право голосу, але належали до нижчих майнових цenzів. У зв'язку з цим націоналісти влаштували зустрічі з російськими прикажчиками (продавцями, торговцями), які були однією з найчисельніших електоральних груп по другій курії. І хоча А. Савенко не підтримував їх головної вимоги – 10-годинний робочий день при 2-х годинах обідньої перерви, він обіцяв покращити їхні позиції відносно євреїв й заборонити торгівлю по неділях незалежно від віросповідання прикажчика³⁶.

Згідно зі звітом начальника охоронки російські націоналісти мали тільки частковий успіх серед міського населення: “Благодаря предоставленной свободе, националисты развили довольно сильную агитационную деятельность, как устную так и письменную, но эта агитация имела влияние почти исключительно на избирателей 1-й курии. На всех их собраниях контингент присутствующих в большинстве – дворянство и крупные собственники, а масса, – элемент демократический, – находится вне сферы их деятельности. Но, как видно, за приобретением последних избирателей они не гонятся, предоставляя это крайним правым организациям”³⁷. Начальник охоронки також говорив про цей елемент, що він майже так само політично інертний, як і селяни, і його погляди залежать від поданої їм друкованої інформації. І якщо в 1905 р. у Києві була тільки одна газета правого спрямування, то в 1912 р. появилася низка дешевих газет прогресистського напрямку, які мали великий вплив на виборця. Про витрачені зусилля на передвиборчу агітацію пізніше говорив А. Савенко, що “не надо тратить силы на большие города, так как они у нас и границей делаются все левее и левее”³⁸.

Блок із правими, на який націоналісти пішли тільки перед виборами в IV Державну думу й перед цим активно відсторонювалися від них, забезпечував якусь частину низового електорату, але наслідки цього альянсу були суперечливими. Крайня права газета “Двуглавый орел”, яка стала відомою завдяки закликам до погромів і ненависницьким статтям проти євреїв, підтримала В. Демченка та А. Савенка на виборах, і їхні гасла ґрунтувалися на національній ворожнечі: “Станем же дружно против жидовско-кадетско-польского блока. Русские люди! – Вы не позволите, чтобы от Киева, города святого, города князей, города казацкой удали прошли в Думу жидовские ставленники”³⁹. Це радикалізувало наратив націоналістів та А. Савенка і стало вигідною мішенню для атаки для прогресистів. Ті у відповідь будували агітацію на критиці правих як людоненависницького чорносотенства і старорежимної затхлості. При цьому сам Савенко ані чорносотенцем, ані причіником влади не був. На цьому ґрунті після виборів і справи Бейліса стався також розкол всередині націоналістів – їхні лідери (Савенко, Демченко, Шульгин та ін.) стали націонал-лібералами й згодом перейменували Київський клуб російських націоналістів у Київський клуб прогресивний російських націоналістів. Інша

³⁶ Сборник клуба русских националистов... – С. 106–113.

³⁷ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – № 494. – Арк. 43 зв.

³⁸ Сборник клуба русских националистов... – С. 106–113, 122.

³⁹ ЦДІА України. – Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління). – Оп. 4. – Спр. 209 (Вырезка из газеты “Двуглавый Орел” – призывающая население г. Киева голосовать за Демченка и Савенка. 1912 г.). – Арк. 1.

частина на чолі з Армашевським демонстративно покинула його і ще деякий час ініціювала більш праві ініціативи.

Вибори як практика демократії

Виборча система перед IV виборами в Київському генерал-губернаторстві видозмінилася настільки, що російські націоналісти та помірковані праві мали найбільше шансів пройти в Думу. Це було результатом довгих спостережень жандармськими управліннями за політичними настроями в регіоні, розгляду їх звітів на рівні Міністерства внутрішніх справ і тривалого проєкту створення провладної стійкої більшості зі своєю ідеологією та видатними представниками. IV вибори, як жодні до того, відкривали широкі виборчі права землевласникам, селянам і духовенству, але звужували їх для міського неросійського населення. Архівні матеріали чітко засвідчують зацікавленість адміністрації у проведенні націоналістів і правих у Думу – практично в усіх документах використані терміни “желательные избранные”, “благоприятные с точки зрения правительства результаты выборов”, “спокойное/ожидаемое течение избирательного процесса” тощо.

При цьому напруга і тиск йшли не лише від адміністрації щодо виборщиків, а й усередині місцевої влади. Яскравий приклад – конфлікт навколо рішення Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора Федора Трепова 11 вересня 1912 р. заборонити передвиборчі зібрання партій прогресивного блоку у зв’язку з можливими заворушеннями. На це київський губернатор О. Гірс відправив листа в Міністерство внутрішніх справ зі скаргою щодо дій безпосереднього начальника, і невдовзі на ім’я Ф. Трепова прийшла телеграма міністра Макарова з розпорядженням передвиборчі зібрання прогресистів допустити. Паралельно організатори зібрання (прогресисти) писали скарги в міністерство, які задовольнили. Проте генерал-губернатор Федір Трепов у зв’язку з цим інцидентом висловив невдоволення губернаторові Олексію Гірсу й міністру, й що особливо цікаво – відправив до Петербурга посланця Миколу Чихачова, формального лідера київських націоналістів і чиновника з особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, для в’яснення поглядів вищого начальства щодо цієї ситуації⁴⁰. Такі випадки, коли місцева влада могла виявитися більш консервативною та готовою до утисків, ніж центральна, траплялася й раніше за обіймання Петром Столипіним посту міністра внутрішніх справ⁴¹.

Низка передвиборчих зібрань прогресистів зрештою відбулася, однак їх закрили поліцейські урядники на основі ст. 81 положення про вибори, тобто відхилення змісту зібрання від його призначення, висловлювання тверджень, що розпалюють ворожнечу однієї частини населення проти іншої, порушення порядку бунтівними викликами тощо.

Фактично ж за звітами поліцеймейстерів зібрання закривали в таких випадках:

1) оратор заторкнув питання урізання виборчих прав євреїв і сказав: “...теперь Сенат почему-то сильно урезал избирательные права евреев”,

⁴⁰ ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 496. – Арк. 1–22.

⁴¹ ЦДІА України. – Ф. 442 (Канцелярия Киевского Подольского и Волинского Генерал-Губернатора). – Оп. 857. – Спр. 38 (Дело с перепискою касающейся второй Государственной Думы. 13 Января 1907 года – 20 июня 1907 года). – Арк. 6–9.

поліцеймейстер зробив попередження, в залі піднявся шум і зібрання було закрито (зібрання 1 жовтня)⁴²;

2) оратор підняв питання власності, почавши з того, що почуття власності при-таманні кожній людині. Поліцеймейстер зрозумів, що справа йде до заперечення права власності, зробив перше зауваження. На це із залу хтось викрикнув: “Представитель полиции протестует против защиты собственности”. Виборці лівих поглядів почали сміятися й аплодувати поліцеймейстеру, через що він закрив зібрання, також передчуваючи можливе зіткнення з правими виборцями (зібрання 3 жовтня)⁴³;

3) перше попередження за згадування ленських подій [масовий розстріл робітників напередодні – *О. М.*], друге попередження за риторичне запитання оратора: “Есть ли у нас свободы или нет?”. Закрито зібрання після фрази: “...нам надо послать такого депутата, который бы сумел разыскать и вытащить заброшенный в пыльном порохе архивных бумаг Манифест 17 Октября”, яку оратор виголосив із жестами, ніби він копався у сміттєвому ящику (зібрання 7 жовтня)⁴⁴;

4) зібрання відбулося, але прозвучало два попередження: перше, коли оратор сказав, що Росія заповнена посиленими охоронами; і друге, коли він згадав, що влада гальмувала передвиборчу кампанію, забороняючи на початку передвиборчі збори прогресистів (зібрання 11 жовтня)⁴⁵.

Цікаво також, що поліцеймейстер закрив бенкет С. Іванова на честь його перемоги у виборах. Спочатку С. Іванов висловив невдоволення наявним станом і сказав, що, можливо, за 200 років стане краще. Після цього побажав, щоб у виборах брали участь не лише всі чоловіки, а й усі жінки. У цей момент більшість присутніх вийняли червоні гвоздики й зачепили їх у петлиці сертуків. Поліцеймейстер закрив бенкет, бо вітальні промови набули політичного відтінку⁴⁶.

У прогресистській пресі постійно прямо чи опосередковано вказували на тиск адміністрації. Заборона проводити зібрання та їх подальше закриття, як і свобода вибору загалом, була дуже важливим аспектом агітації. Проте разом із тим кількість запитів щодо внесення у списки виборців – найтиповіші скарги з попередніх трьох виборів – значно впала, що часто фіксували урядники як свідчення низької зацікавленості громадян⁴⁷. І так само спостерігалось значне зменшення видимості агітації лівими партіями. Типова фраза на початку рапортів урядників про те, що настрої виборців спокійний і передвиборчої агітації не спостерігається, радше свідчить про зневіру виборців у можливості політичної боротьби.

Отже, зважаючи на асиметрії виборчого закону, важко сказати, наскільки електоральний успіх відповідав реальній підтримці серед населення. У жандармських звітах містяться чимало портретів благонадійних, поважних і правих виборців як серед сільського населення та духовенства, так і серед міщан. З іншого боку, жандармські звіти фіксують революційні погляди серед широких верств міського населення, і перемога правих на виборах для урядників не означала остаточної перемоги над революційними елементами. Радше вибори для них були легальним

⁴² ЦДІА України. – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 496. – Арк. 36 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 37.

⁴⁴ Там само. – Арк. 42.

⁴⁵ Там само. – Арк. 43 зв.

⁴⁶ ЦДІА України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2648. – Арк. 439.

⁴⁷ Там само. – Арк. 63–66.

продовженням революції 1905 р. Спокій серед населення та відсутність шкідливої агітації, про які вони писали майже в кожному донесенні, швидше було бажаним станом і кліше, що створювало відчуття підконтрольності ситуації.

Чіткішу картину виборів до IV Державної думи могло б дати паралельне використання інших джерел – спогадів, газетних статей, брошур, прокламацій та списків виборщиків на губернських зібраннях. Останні також були частинами жандармських й адміністративних звітів, і їх сукупний аналіз міг би дати відносно повнішу картину місцевої розстановки політичної сил, зокрема щодо національності, віросповідання, соціального класу та місця проживання виборців.

На більш загальному рівні питання виборів та участі в них консервативних партій відкриває питання меж у політичній свідомості класів, етнічних груп та сільського/міського населення. На базі жандармських й адміністративних звітів можна скласти типові портрети виборців патріотичного і прогресивного блоків. Виборець правого кандидата або російського націоналіста зображується провінційним чиновником, священником, крупним або дрібним землевласником; росіянином або “малоросом”, православним, противником Революції, політично малосвідомим і без досвіду громадської роботи, можливо, членом Союзу російського народу; дещо інший варіант – міський виборець націоналістів та правих: домовласник, купець-росіянин, чиновник, освітянин. На противагу, в жандармському світогляді опозиційний виборець – це єврей або росіянин, що підпав під єврейський вплив, із містечок межі осілості або з Києва, комерсант або торговець, політично обізнаний, читач газет, фактичний або потенційний революціонер; також опозиційним виборцем могли бути польські землевласники (майже завжди про них говорили як про групу) або священники-українофіли.

Навряд чи можливо на цьому етапі оцінити, наскільки бачення жандармерії відповідало реальній електоральній ситуації, а наскільки могло було спотвореним упередженнями. Залишає мало сумнівів, проте, вплив цих звітів на формування виборчих положень та національно-соціальної політики в Південно-Західних окраїнах імперії. Зрештою, електоральний успіх правих та націоналістів на виборах до IV Державної думи був досягнутий завдяки новим виборчим положенням, які формувалися на основі звітів із попередніх виборів. Практика нагляду за проведенням виборів підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ органами, відтак, мала значний вплив на межі виборчої свободи в пізньоімперський період.

Ольга Мартынюк. “Настроение избирателей спокойное, вредной деятельности не замечено”: выборы в IV Государственную Думу на материалах жандармских и административных отчетов Киевского генерал-губернаторства

Проанализировано комплекс явлений, связанных с проведением в 1912 г. выборов в IV Государственную Думу Российской империи в Киевской, Волынской и Подольской губерниях, в частности избирательные стратегии основных проправительственных и оппозиционных политических сил, электоральное поведение избирателей разных курий, отношение к выборам городских и провинциальных избирателей, практику проведения собраний и вмешательство администрации. Отмечено, что выборы 1912 г. характеризовались поляризацией политических сил на два блока – “патриотический”

и “прогрессистский”, причем первый в итоге получил 40 депутатских мест, а второй только одно.

Ключевые слова: выборы, практика демократии, прогрессистский и патриотический блоки, провинциальный и городской электорат, жандармские отчеты.

Olha Martynyuk. “Voters’ disposition is calm; no harmful activities detected”: the elections to the Fourth Duma as reflected in the police and administrative reports from Kyiv Governorate General

This article tackles a number of issues, related to the elections of 1912 to the State Duma of Russian Empire in Kyiv, Volhynia and Podolia Governorates, in particular electoral strategies of main pro-governmental and oppositional political forces, voting behavior in different electoral curiae, attitudes towards elections among urban and provincial voters, practices of public gatherings and interventions of administration. The elections of 1912 were characterized by polarisation of political powers into two blocs: “patriotic” and “progressive”, of which the former eventually gained 40 seats in the State Duma and the latter only one.

Key words: elections, practicing democracy, Progressive and Patriotic blocs, provincial and urban voters, police surveillance reports.